

داستان پیدایش تسبیح و اقسام آن

علی اکبر علانی

گرفته اند بگردن تعلقی همه کس
من آن کمند دلاویز و پارسا تسبیح
کمال خجندی

طوبی را که از انتهای آن صلیب میآویختند به گردن میآویختند. استفاده تسبیح در ابتدا حکم زینت را داشته و برای جنس دانه‌های این تسبیح از همه چیز استفاده میکرده‌اند که اغلب آنها شیشه‌ای بوده بعدها کشیش‌های نستورین که در شرق میزیستند از آن برای ذکر اوراد استفاده کردند و بعضی از کاتولیک‌ها نیز بهمین منظور آنرا بکار میبردند. اما پروتستان‌ها هیچوقت بدین شکل از تسبیح استفاده نکردند و حتی استعمال آنرا بدان منظور منظور میدانند زیرا میگویند در کتاب خدا راجع بآن اشاره‌ای نرفته و بطور کلی کسانی را که از تسبیح بمنظور دینی استفاده میکردند تقیب کرده و به او هام پرستی و خرافات متهم کرده‌اند زیرا بر این عقیده‌اند که عیسی تقلید او هام پرستی را منع میکند و استعمال تسبیح و امثالهم را از احکام مردم حساب میکند نه از احکام خدا. «آنگاه که کاتبان و فریسیان اورشلیم نزد عیسی آمده گفتند، چرا شاگردان تو از تقلید مشایخ تجاوز مینمایند، او در جواب گفت، شما نیز بتقلید خویش از حکم خدا چرا تجاوز میکنید سپس عبادت را عبث میکنند زیرا که احکام مردم را بمنزله‌ی فرائض تعلیم میدهند.» (انجیل متی باب ۱۵).

شکی نیست که تسبیح از مسیحیت باسلامیت رسوخ کرده و چون اسلام اصولاً در شرق پیشرفته و نستورین‌های شرقی از تسبیح بمنظورهای دینی استفاده میکردند، لذا این فکر پیدا میشود که مسلمانان از کشیش‌های نستورین در استعمال تسبیح بمنظورهای دینی اقتباس و تقلید نموده‌اند، ولی پیدایش آن در اسلام داستانی دارد که نزدیک بافسانه است. معروفست که حضرت پیغمبر (ص) بدخترش حضرت زهرا فرمود که در اتمام

مقدمه - تسبیح بمعنی سبحان الله گفتن است چون تکبیر که الله اکبر و تحمید الحمد لله گفتن است. و آنچه حالا به تسبیح مشهور شده سبحة بضم سین است که منظور از آن مهره‌هاییست که عدد تسبیح بآن شمارند و استعمال کلمه تسبیح که بمعنی مهره‌های به رشته کشیده میباشد و برای شمارش عدد تسبیحات و تحمیدات و تکبیرات بکار میرود از غلطهای مصطلح فارسی بحساب میآید که در اثر کثرت استعمال عموم و مخصوصاً فصحاء عرب و ایرانی، استعمال آن بمعنی سبحة مجاز گشته است. چنانکه در ابیات زیر از شعرای ایرانی و عرب از تسبیح معنای امروزی استنباط میشود. قائم مقام ثانی گوید:

زاهد چه بلائی تو که این دانه تسبیح

از دست تو سوراخ بسوراخ گریزد

صائب گوید:

منه زنهار دل بر مهلت صدساله‌ی دنیا

که آخر میشود چندانکه یک تسبیح گردانی

حافظ گوید:

رشته‌ی تسبیح اگر بگسست معذورم بدار

دستم اندر دامن ساقی سیمین ساق بود

ابونواس شاعر معروف عرب گوید: «التسبیح فی ذراعی

والمصحف . . . » و در این بیت کلمه تسبیح جمع تسبیح

به همین معنی استعمال شده است.

افسانه پیدایش تسبیح و سابقه تاریخی آن

قطع نظر از اینکه تسبیح را بشر اولیه بصورت طوق

و بمنظور زینت از مهره‌های مختلف بکار میبرده، بطور کلی

تسبیح از دوران مسیحیت پیدا شده و مسیحیان تسبیح‌های

شکل ۱ - مقایسه دوسر تسبیح که یکی دومنگوله‌ای و دیگری يك منگوله‌ای است

و - تقسیم‌بندی از لحاظ شکل دانه . اینك بشرح هر يك از تقسیمات فوق میپردازیم :

الف - تقسیم‌بندی از لحاظ ساختمان

۱ - سر تسبیح که منگوله‌ایست و اغلب برای زینت در تسبیح‌های گرافیمت با منجوق‌هایی از جنس خود تسبیح و یا گاهگاهی از سنگ‌های قیمتی بافته میشود و خود منگوله نیز اکثراً زربفت میباشد بر مرغوبیت تسبیح میافزاید . سر تسبیح‌ها اصولاً يك منگوله‌ایست ولی گاهی سر تسبیح‌های دومنگوله‌ای را که اکثراً در تسبیح‌های گرافیمت میباشد میتوان یافت و در این نوع سر تسبیح دومنگوله از یک‌رشته منشعب میشود . (شکل ۱)

۲ - شیخک‌ها عموماً از جنس خود دانه‌های تسبیح میباشد و در هر تسبیحی شیخک بکار میبرند و تسبیح‌های دوشیخکی بندرت یافت میشود . ساختمان شیخک‌ها از لحاظ هندسی مخروط‌های ناقص است که از طرف قاعده بهم وصل شده‌اند . بطور کلی شیخک‌ها از دانه‌های خود تسبیح بمراتب بزرگ‌ترند، و اخیراً نیز ابتکاراتی در ساختن شیخک‌های تسبیح‌های جدید بکار می‌برند و عدسی‌های بسیار کوچک محدب و ذره‌بینی با فیلم‌های مثبت میکرونی که از اماکن مقدس برداشته شده در داخل شیخک کار می‌گذارند .

۳ - دانه‌ها - دانه‌های تسبیح که قسمت اصلی را تشکیل میدهند و تعداد و اقسام آن به تقسیم‌بندی احتیاج دارد که در قسمت‌های بعدی بشرح آن می‌پردازیم .

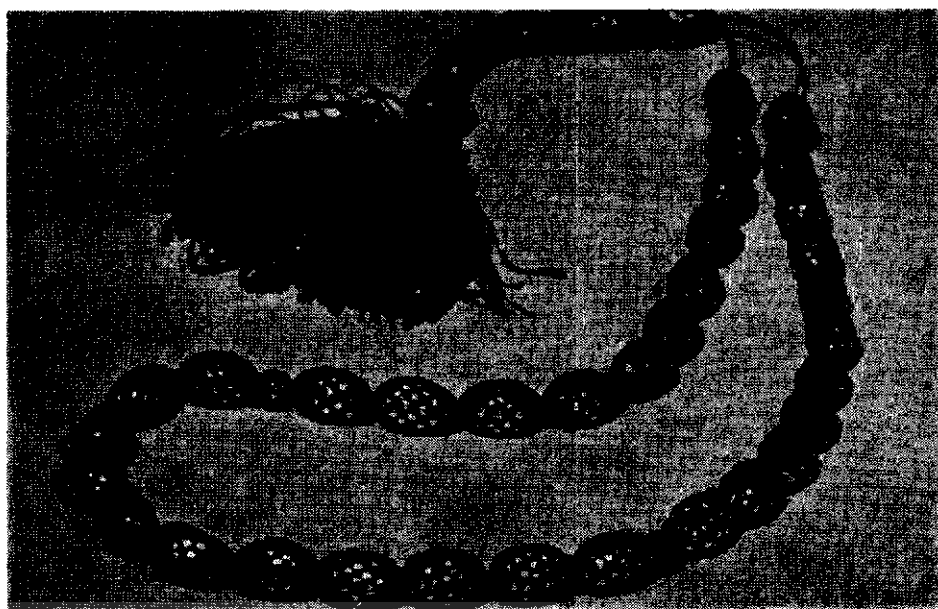
هر نماز سی و چهار بار سبحان الله گفتن صوابی بزرگ خواهد داشت ، و حضرت زهرا برای این منظور نخ سبزرنگ (گویا بهمین علت است که انتخاب نخ سبزرنگ را برای تسبیح نماز مستحب میدانند) را سی و چهار بار گره زد و از آن برای حساب و شمارش سبحان الله گفتن در اتمام هر نماز استفاده می‌نموده‌اند. بعدها نیز از خاک قبر حضرت حمزه دانه‌های تسبیح درست کردند تا تسبیح بصورت تبرك و بشکل امروزی درآمد . گرچه گفته فوق تقریباً بعید بنظر میرسد ولی امکان حقیقی بودن داستان فوق را می‌توان بدلیل زیر بیان داشت .

تسبیح در اسلام از زمان پیغمبر (ص) پیدا شده و از بدو پیدایش اسلام تسبیح بمنظور دینی بکار رفت تا اینکه کم‌کم بصورت تفننی فعلی درآمد. در مورد سابقه تاریخی پیدایش تسبیح، یکنوع دانه‌های تسبیح شیشه‌ای است که در حفاریهای مصر باستان پیدا شده و مربوط به ۴۰۰۰ سال پیش میباشد .

تقسیم‌بندی کلی تسبیح

برای دانستن انواع و اقسام تسبیح باید تقسیم‌بندیهای زیر را در باره آن بترتیب زیر انجام داد :

- الف - تقسیم‌بندی از لحاظ ساختمان .
- ب - تقسیم‌بندی از لحاظ تعداد دانه .
- ج - تقسیم‌بندی از لحاظ طرز ساخت و نوع کار .
- د - تقسیم‌بندی از لحاظ نوع جنس دانه .
- ه - تقسیم‌بندی از لحاظ کشورهای سازنده .

شکل ۲ - یکمعد تسبیح ۳۴ تالی نقره کوب با عدسکهای کروی و ریز

۴ - عدسک - تعداد عدسکها دوتا میباشد و تسبیح را به سه قسمت اصلی تقسیم میکند و جنس آنها نیز از جنس خود دانه‌های تسبیح میباشد. عدسکها که از آسمان نیز بر میآید اکثرأ بشکل دانه‌های عدس میباشد ولی در بعضی تسبیحها بشکل خود دانه‌های تسبیح ولی بسیار ریز درست میکنند. (شکل ۲)

ب - تقسیم‌بندی از لحاظ تعداد دانه‌ها

۱ - تسبیح ۲۵ دانه‌ای که بچهار یکه معروفست و اخیرأ بسیار جنبه تفننی پیدا کرده و اغلب جنس دانه‌های آن از کائوچو و یا چوبهای سخت بوده و از لحاظ ساختمان نسبت بسایر تسبیحها دانه‌های این نوع تسبیح درشت تر میباشد .

۲ - تسبیح سی و چهار دانه‌ای که تسبیح اصلی (تسبیح اولیه که برای شمارش ۳۴ سبحان الله گفتن بکار میرفته) میباشد و اغلب جنس دانه‌های آن از گِل قبرهای اماکن متبرکه میباشد که با قالب گیری ساخته میشود .

۳ - تسبیح صد دانه‌ای که تسبیح فعلی است و بوسیله دو عدسک به سه قسمت تقسیم میشود . دو قسمت ۳۳ دانه‌ایست که طرفین قسمت ۳۴ دانه‌ای قرار دارند و معمولاً يك قسمت برای تحمید (حمد گفتن) و دیگری برای تهلیل (لا اله الا الله گفتن) یا تکبیر (الله اکبر گفتن) و قسمت وسط برای تسبیح (سبحان الله گفتن) بکار میرود .

۴ - تسبیح هزار دانه‌ای که به تسبیح ذکر معروفست و اهل ذکر و مخصوصاً دراویش از آن برای ذکر استفاده میکنند و استعمال آن دلیل کثرت زهد و تقوی میباشد چنانکه شیخ اجل

فرماید :

ای طبل بلند بانگ و در باطن هیچ
بی‌نوشه چه تدبیر کنی وقت بسیج
روی طمع از خلق به پیچ ار مردی

تسبیح هزار دانه بردست مپیچ (نه پیچ)

جنس دانه‌های این تسبیح نیز از جنس تسبیح‌های ۱۰۰ دانه‌ای و ۳۴ دانه‌ای میباشد .

ج - تقسیم‌بندی از لحاظ طرز ساخت

۱ - تراش و برش - در این نوع تسبیح‌سازی ، دانه‌های تسبیح را بطرز تراش درست میکنند و عموماً از سنگ‌های قیمتی و گاهی از صدف و استخوان و چوب نیز برای این امر استفاده میکنند .

۲ - قالب‌گیری ، در این نوع تسبیح چنانکه گفته شد از خاک اماکن متبرکه و بطرز ریخته‌گری و قالب‌گیری دانه‌های تسبیح را درست میکنند .

د - تقسیم‌بندی از لحاظ نوع جنس

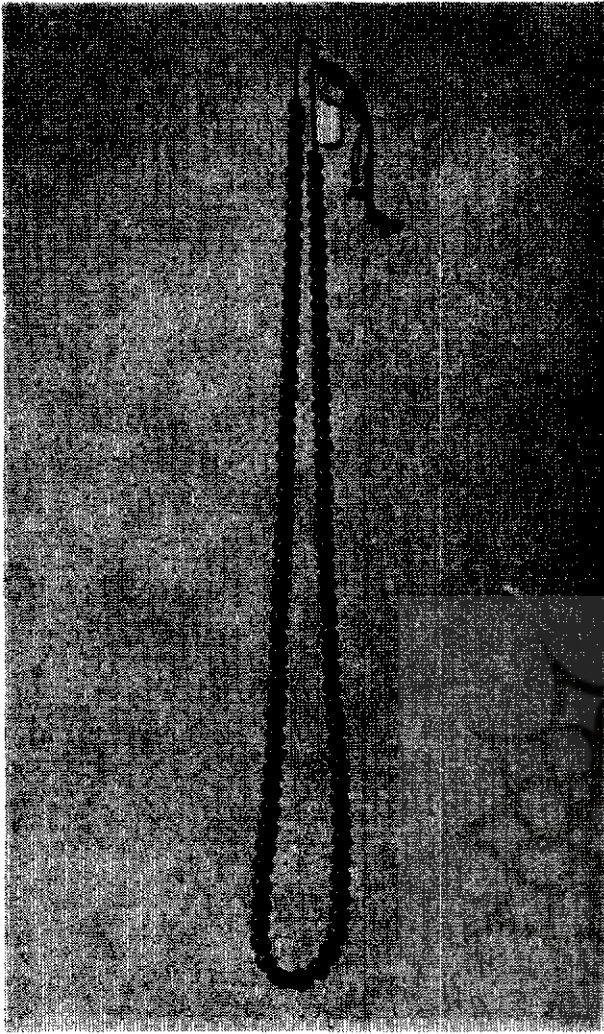
این قسمت نیز بدو قسمت دریایی و زمینی تقسیم میشود :

۱ - دریایی - مواد اولیه تسبیح‌های دریایی منشأ دریایی دارد و طرز ساختشان اکثرأ بسبک تراشکاری است . تسبیح‌های دریایی نیز به سه قسمت عمده تقسیم میشوند :

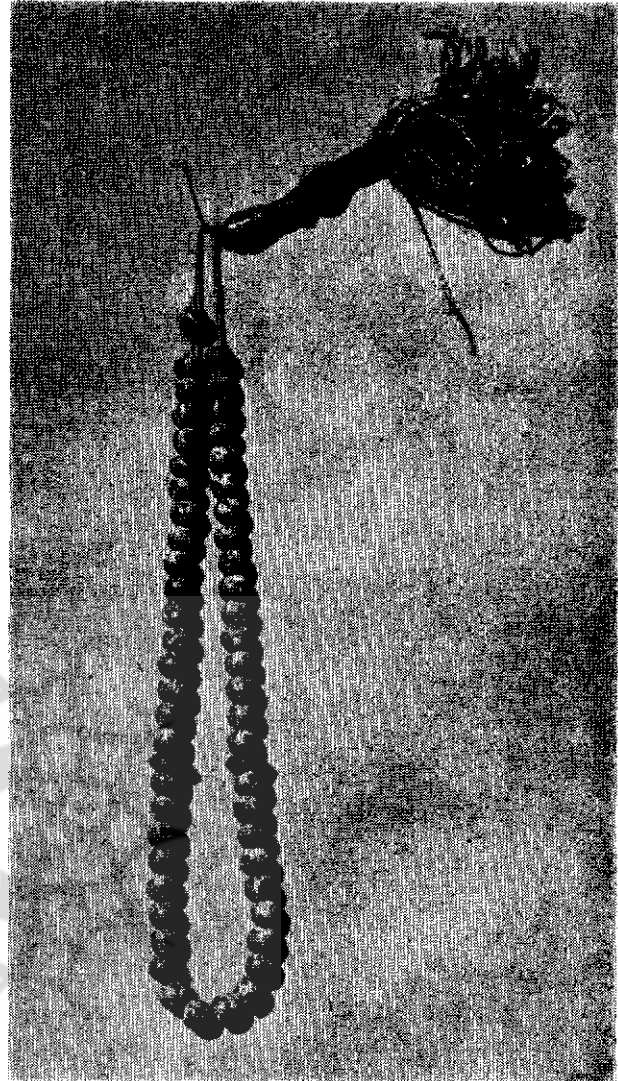
الف - سنگ‌ها - از سنگ‌های دریایی با تراشکاری دانه‌های تسبیح درست میکنند .

ب - گیاهان - از گیاهان دریایی مانند مرجانها و ستاره

شکل ۴ - تسبیح شاه مقصودی ساخت افغانستان - موزه هنرهای تزئینی

شکل ۳ - تسبیح چینی میناکاری شده سده ۱۳ هجری - موزه هنرهای تزئینی

از خاک تسبیح درست میکنند که معمولاً برای قرص بودن، بگل این نوع تسبیحها براده‌های ریز فلزات را اضافه میکنند. از خود فلزات نیز بسبک تراش و قالب‌گیری تسبیح‌هایی می‌ساخته‌اند.

ج - حیوانات زمینی - از استخوان حیوانات زمینی مانند عاج فیل و استخوان شتر تسبیح‌هایی بسبک تراش درست می‌کرده‌اند و همچنین از شاخ بعضی از حیوانات مخصوصاً شاخ گوزن که گرانقیمت‌تر میباشد.

د - سنگ‌ها - از سنگ‌های قیمتی چون عقیق که یک قسم کوارتز بی‌شکل و برنگهای مختلف سرخ و آلبالویی میباشد و از یشم که یک نوع کوارتز میباشد و برنگهای سفید و کبود و سبز تیره یافت میشوند و از شبق نیز درست میکنند و از یاقوت

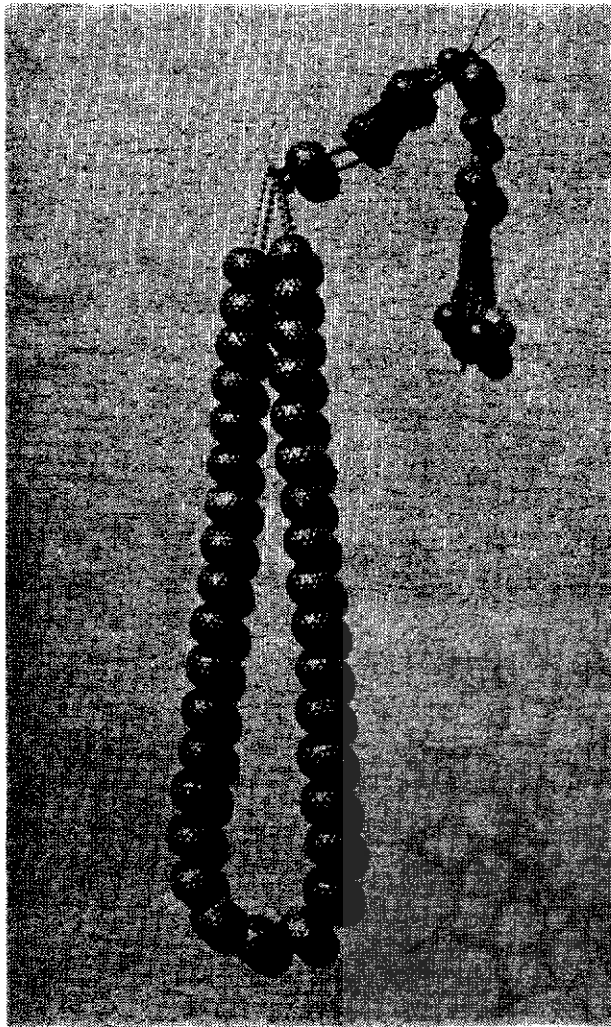
دریایی بوسیله تراش تسبیح‌های نسبتاً گرانقیمت تهیه میکنند و دیگر اینکه از مغز کسکولهای دراویش که منشأ دریایی دارد نیز تسبیح‌هایی می‌تراشند.

۲ - زمینی - تسبیح‌های زمینی همه منشأ زمینی دارند یعنی مواد اولیه‌ی دانه‌های آنها از مواد سطح زمین تشکیل مییابد. تسبیح‌های زمینی بچهار قسمت تقسیم میشوند:

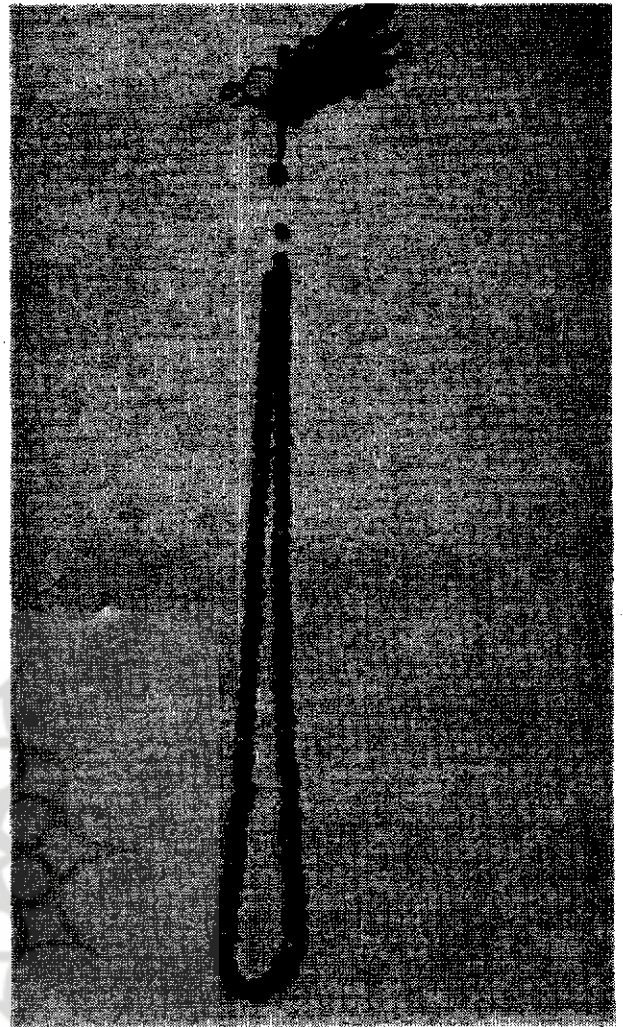
الف - گیاهان - در قسمت گیاهان معمولاً از صمغها و رنگها تسبیح‌هایی می‌سازند که به تسبیح‌های بلورین معروفند و دیگر از چوب درختانی سخت و خوشبو که رنگهای خوبی نیز دارند تسبیح‌هایی بسبک تراش ساخته‌اند و از یشم که دانه‌های خوشبو دارد نیز می‌سازند.

ب - خاک و فلزات - چنانکه گفته شد بسبک ریخته‌گری

شکل ۶ - تسبیح نقره کوب درویشی بادانه‌های بزرگ - سده ۱۴ هجری - موزه هنرهای تزئینی

شکل ۵ - تسبیح عقیق هندی که بسک تراش ساخته شده - موزه هنرهای تزئینی

بیشتری دارد ولی تسبیح‌های خوبی در آنجا درست نمیکنند زیرا دانه‌های آن بعلت خوب بعمل نیاوردن گیل همه شکننده میباشند .

ج - جوین - در جوین تسبیح‌های بسیار عالی درست میکردند که به تسبیح‌های علیمرادی معروفند . در عباس‌آباد و سزواری و بطور کلی در تمام شهرهای استان مشهد تسبیح درست میکنند .

۲ - کشورهای خارجی :

۱ - آلمان - در آلمان تسبیح‌هایی از چوب سندل که درختی است سخت و دره‌ند بسیار میروید و از صمغ یسرها درست میکردند .

تسبیح‌های صغیرا کهربایی میگفتند ، چون اینگونه

و زمرد نیز درست کرده‌اند و از یکنوع سنگ نیز هندیها تسبیح‌هایی درست کرده‌اند که به عین‌الهره (چشم گربه) معروفست .

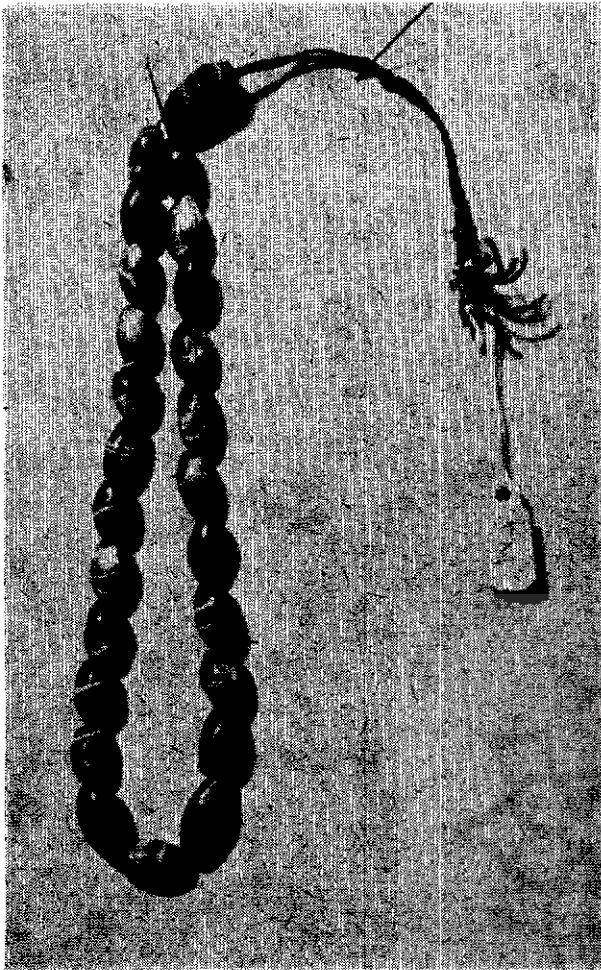
۵ - تقسیم‌بندی از لحاظ کشورهای سازنده و شهرهایی که در آنجا تسبیح ساخته می‌شود با ذکر جنس و بسک هر یک

۱ - ایران - شهرهای ایران که در آن تسبیح میسازند عبارتند از :

الف - کرمانشاه - در کرمانشاه تسبیح‌های گیلی خوب درست میکردند ، این شهر از لحاظ بعمل آوردن گیل تسبیح سرآمد سایر شهرهای ایران بوده است .

ب - مشهد - در مشهد بعلت اینکه شهر مقدسی است و زائرین بسیار دارد تسبیح‌سازی نسبت بسایر شهرها رواج

شکل ۷ - تسبیح صدفی موجدار - موزه هنرهای تزئینی

و یکدست بودن دانه‌ها خلاصه کرد. تسبیح‌های مرغوب شاه مقصودی رنگ‌های یکنواخت دارند و نامرغوب آنها دارای رگه و لکه می‌باشد. در تسبیح‌های استخوانی که بسک تراش درست میشوند مرغوبیتشان در تراش خوب و دانه‌های یک اندازه می‌باشد. تسبیح‌های گلی و ریخته‌گری گرافیمت نیز بدو دسته معروف کار عبدالله و کار سید تقسیم میشوند که کار عبدالله را بعضی بهتر میدانند و مرغوبیت این تسبیح‌ها بستگی بدوام و قرص بودن دارد که بوسیله مخلوط کردن گِل تسبیح با براده‌های بعضی فلزات (مخصوصاً در تسبیح‌های گلی گرافیمت از براده‌های طلا استفاده میکنند) و خوب بعمل آوردن گِل تأمین میگردد. تسبیح‌هایی هم هست که به تسبیح‌های نقره کوب معروفند و جنس دانه‌های مرغوب آنها از یسراسر است و بر روی این دانه‌ها از میخهای کوچک نقره برای زینت استفاده کرده‌اند (شکل‌های ۷ و ۶) که مرغوبیت آنها بستگی به جنس نقره نیز دارد.

تسبیح‌ها در اثر مالش و گرداندن در دست، الکتریسته مالشی در خود ذخیره می‌کردند و خاصیت جذب و دفع چیزهای بسیار سبک چون قطعه کاغذ کوچک و مخصوصاً گاه در آنها پیدا میشود از این جهت به تسبیح‌های کهربایی معروف شده و این نوع تسبیح‌ها نیز بر دو قسمند یک قسم که آتشگیرند و با آنها بارقه می‌گویند نوع دیگر که آتشگیر نیست و با آب حیات موسومند.

۲ - چین - در چین از حدید و نقره و طلا تسبیح‌هایی می‌ساختند و تسبیح‌های چینی اکثراً فلزی بوده و نوعی از آنها را حدید سینی (چینی) می‌گفتند و ضمناً در چین تسبیح‌های گلی (از رس چین) درست کرده و روی آنها مینا کاری می‌کردند که از لحاظ هنری ارزش بسیاری دارد. (شکل ۳) و از ابتکارات هنری چینی‌ها بشمار میرود.

۳ - ترکیه - در استانبول تسبیح‌هایی درست می‌کردند که جنس آنها استخوانی بوده و تمام تسبیح‌های ساخت ترکیه به تسبیح‌های استخوانی معروفست و بسیار خوشتراش و گرافیمت می‌باشد و اغلب از عاج و شاخ و شیرماهی می‌تراشیدند.

۴ - افغانستان - در افغانستان تسبیح‌های معروف شاه مقصودی درست می‌کردند (شکل ۴) که به تسبیح‌های پادزهری نیز معروف می‌باشد که برنگ سبز روشن است (و بدین جهت است که رنگهای سبز روشن را پادزهری گویند)، و چون جنس سنگ‌های این تسبیح طوری بوده که زهرکش بوده بدان جهت به تسبیح‌های پادزهری (ضد زهری) معروف گردیده‌اند.

۵ - هندوستان - در هندوستان اغلب تسبیح‌های چوبی درست می‌کردند و ساختن تسبیح از چوب از کارهای هندیان است و چون سندل و آبنوس در هندوستان پرورش می‌یافت این امر باعث گردید که هندیان از چوب‌های سندل و آبنوس تسبیح بسازند، گذشته از اینها در هندوستان تسبیح‌هایی از عقیق نیز می‌ساختند که بسیار خوشتراش بودند (شکل ۵)، و تسبیح‌های دیگری نیز درست می‌کرده‌اند که هفت مهره و دلربا و دهنه‌فرنگ از آنجمله‌اند.

۶ - یمن - در یمن تسبیح‌های عقیق بسیار عالی و خوشتراش می‌ساختند که به تسبیح‌های یمانی معروفند.

و - تقسیم‌بندی از لحاظ شکل دانه :

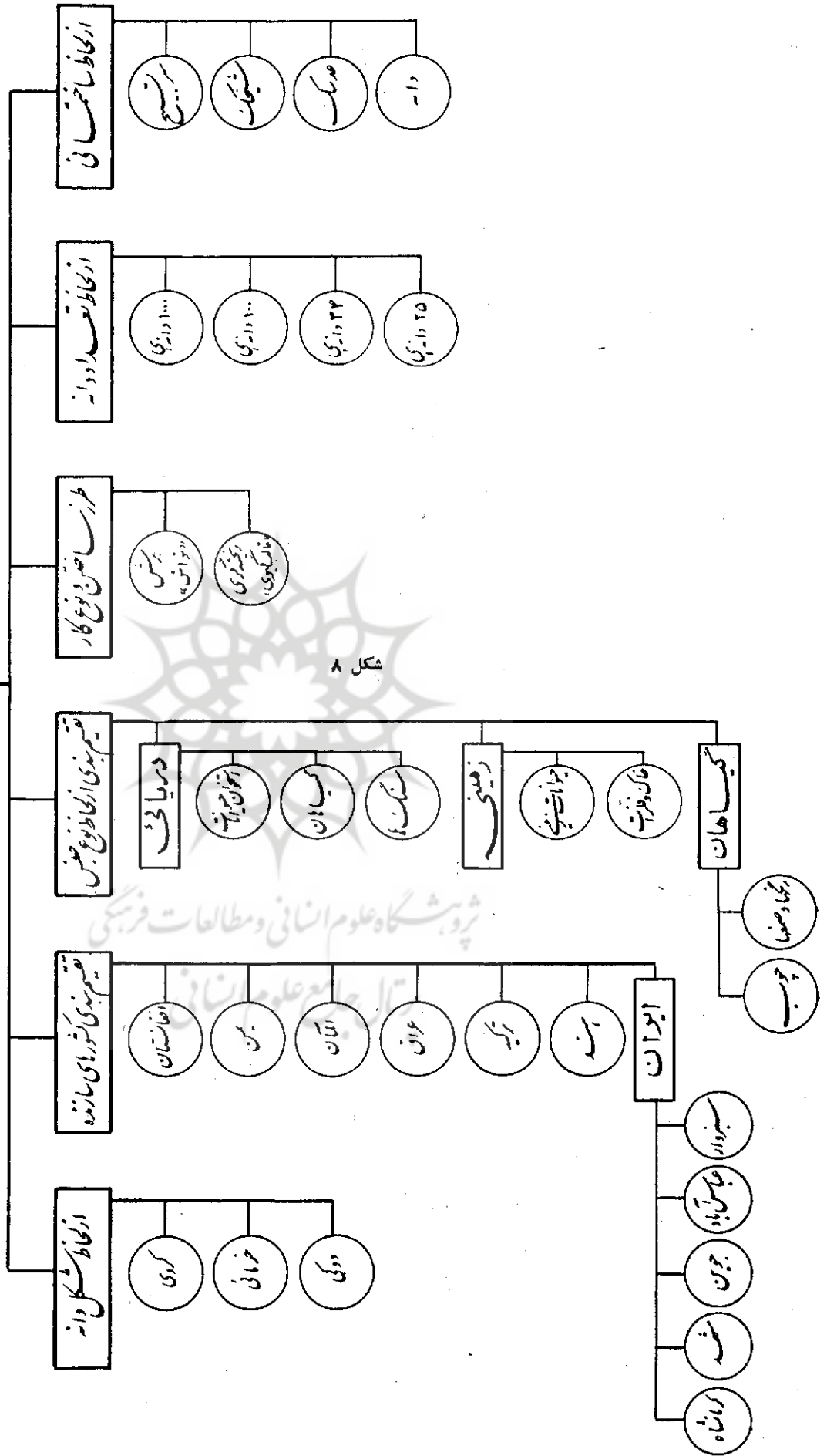
۱ - دوکی - دوکی‌ها عموماً بوسیله تراش درست میشوند.

۲ - خرمایی یا سنجیدی - این نوع تسبیح‌ها دانه‌هایی بشکل دانه‌های سنجید و یا خرما دارند و اغلب جنس آنها از چوب است و دانه‌های بسیار درشتی دارند.

۳ - کروی - کروی‌ها همیشه بسک ریخته‌گری درست میشوند زیرا تراش بشکل کره و مدور بسیار مشکل می‌باشد.

مرغوبیت - مرغوبیت تسبیح‌ها را میتوان در جور بودن

تقیم بندی کلی سبج

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی